

RECHTVAARDIGING VAN DE OORLOG

RECHTVAARDIGING VAN DE OORLOG

Prof. Dr L. de Blois
Prof. Dr A. G. Weiler
Drs L. Wecke
(redactie)

StuDiecentrum voor
Vredesvraagstukken

cahier 39

VAN DE OUDHEID TOT IN DE TWINTIGSTE EEUW

MIDDELEEUWSE THEORIEËN OVER DE RECHTVAARDIGE OORLOG.

In middeleeuwse theorieën ontwikkeld om verschijnsel oorlog in religieus, moreel en juridisch opzicht te rechtvaardigen.

A.G. Weiler

1. Het voorhanden tekst-materiaal

In de middeleeuwen werden theorieën ontwikkeld die het verschijnsel van de oorlog in religieus, moreel en juridisch opzicht poogden te verantwoorden. De gedragingen van mensen moesten gerechtvaardigd kunnen worden in hun verhouding tegenover God tegenover elkaar, en in de onderlinge verhouding van de staten en de dragers van openbaar recht. Bij het ontwikkelen van het denken over de oorlog als een publiek gewelddadig handelen ten bate van het gemeenebest stonden de middeleeuwse theoretici de bronnen van de traditie ter beschikking: de geschriften van het Joodse Oude Testament, het christelijke Nieuwe Testament, de rechtsregels van de Romeinen, de wijsbegeerte van de Grieken en de opinies van de kerkvaders.

Uit het Oude Testament kenden zij het optreden van Gods uitverkoren volk tegen hun vijanden. De heilige oorlog stonden aan de wieg van Israël als natie, en op Gods bevel werden de vijanden vernietigd en hun land in bezit genomen. Het optreden van Joshua, van Gedeon, van Judas de Makkabeër getuigde van door God gewilde en geleide oorlogvoering, waarvan de rechtvaardiging precies gelegen was in het feit dat zij op Gods gezag werden gevoerd.(1) Het Nieuwe Testament getuigde echter veeleer van liefde voor de vijanden aan wie men de andere wang moest toewenden bij een slag in het gezicht, terwijl men de wraak aan God moest overlaten.(2) Respect voor de bestaande wereldlijke orde en een geestelijke houding van zachtmoedigheid gingen in het vroegchristelijke pacifisme samen: bloedvergieten wordt verworpen.

De Romeinen hadden het probleem van de oorlog veeleer benaderd op het vlak van de juridische verhouding. Zoals dat gold tussen individuen, zo gold het ook tussen staten: de benadeelde partij mocht rechtsherstel zien te verwerven, desnoods ook door de burgers van de tegenpartij daarbij te betrekken, in laatste instantie zelfs door oorlogsgeweld. Het volkenrecht (*jus gentium*) regelde de betrekkingen tussen de staten waarmee Rome in verbinding stond, ook wanneer die betrekkingen tijdelijk verstoord waren. Er werden regels aangereikt voor de beoordeling van de context van het conflict. De oorlog werd aanvaardbaar geacht bij het verdrijven of wraaknemen op de vijand, bij het verdedigen van de bondgenoten, maar met name ook om rechtsherstel te bewerken en geroofde eigendommen terug te halen, mits de gewelddadige actie tevoren werd

aangekondigd. De stoïcijn- aristocratische levenshouding schreef dan voor hoe de oorlogsleiding zich te gedragen had. In een rechtvaardige oorlog was het gevangen nemen van burgers, het verwoesten van het land en het plunderen van steden (*jus in bello*) toegestaan. De leer is het meest praegnant bij Cicero (106-43 voor Christus) geformuleerd.(3)

Ook de Grieken, met name Aristoteles,(4) kenden de oorlog een plaats toe in de vestiging ter handhaving van rechtvaardige verhoudingen. De Grieken waren superieur aan de barbaren, en hadden tot taak hen te onderwerpen en tot slaaf te maken omwille van de vrede. Voorts was oorlog toegestaan in geval van zelfverdediging.

Hadden de vroege christelijke schrijvers nog geprobeerd de evangelische voorschriften te verbinden met de Joodse en Romeinse voorbeelden van heilige en gerechtvaardigde oorlogen en hun vreedzame levensinstelling te handhaven, na de periode van Keizer Constatijn was het duidelijk dat de vrede-bewarende taak van het Romeinse Rijk aan Christenen toegevallen was. Was het voor de geestelijken wellicht voldoende om te bidden voor de vrede, de gewone christenman had de burgerplicht het rijk te verdedigen tegen de barbaren, en eventueel ook tegen de ketteren. Bisschop Ambrosius van Milaan (c. 339-397) voltrok als een christelijke Cicero de samensmelting van Romeins en Joods-christelijke denken, en inspireerde en controleerde de christelijke keizers bij het voeren van de oorlog ter verdediging van de orthodoxie, de kerk en de clerus, en het gelovige volk. Hij aanvaardde de situatie zoals die was, en insisterde vooral op de godsdienstige gemoedsgesteldheid die de leiders moet bezielen, ook als zij het zwaard hanteren. Oorlog voeren mag, en moet soms, maar is geen werk van evangelische volmaaktheid.(5)

Bij St. Augustinus, bisschop van Hippo (354-430),(6) wordt deze fusie van evangelisch denken en voelen en Romeinse legalistische denkwijzen voortgezet. Zeker, oorlog is voor hem een gevolg van de zonde, maar tevens een geneesmiddel tot bestraffen en helen van ongerechtigheid. Oorlog is een geoorloofd middel tot vrede, en als een oorlog met de bedoeling van vrede-stichten wordt ondernomen, als de bedoeling zuiver is (*recta intentio*), als niet menselijke ondeugd maar liefde de drijfveer is, is de oorlog gerechtvaardigd. In deze redenering is het evangelisch perspectief van de Bergrede zelfs met de oorlogvoering verzoend: de juiste bedoeling, de goede gesteldheid zijn norm voor de rechtvaardiging van de oorlog, die het onrecht wreekt (*just bella ... ulciscuntur iniurias*; (Quaestiones in Hept. VI, 10) op het niveau van volkeren, steden, staten. Zo kan èn de geschonden rechtsorde èn de geschonden morele orde door een oorlog worden hersteld. Privé-personen zijn niet gerechtigd dit middel toe te passen; dit is alleen toevertrouwd aan de officiële leiding van de staat. En aangezien alle soevereine macht op aarde van God komt,(7) kan het wettig gezag gehouden zijn terwille van de *Justitia* een rechtvaardige oorlog te voeren.

Christen-soldaten, ook al zijn zij evangelisch pacifist in hun hart, moeten hun leiders gehoorzamen, omdat slechts bij hen de morele verantwoordelijkheid ligt. Alleen als dezen uitdrukkelijk tegen Gods gebod ingaan, heeft de ondergeschikte de plicht gehoorzaamheid te weigeren.

In deze zienswijze is de Ciceroniaanse norm aanzienlijk opgerekt; niet slechts het terughalen van gestolen goed en herstel van ongedaan onrecht rechtvaardigt een oorlog, maar de handhaving en verdediging van de morele orde als zodanig wordt een aanvaard oorlogsdoel, overeenstemmend met Gods wil die door mensen wordt volbracht. Dat hier gemakkelijk beoordelingsfouten en eigen belang binnensluipen, spreekt vanzelf. De toepassing van deze normen op heidenen en ketters, die afwijken van de door God gewilde orde of daar buiten staan, maakt ook de ketter-bestrijding en onderwerping van de heidenen tot een door God gegeven opdracht. De oud-testamentische situatie wordt tot gelding gebracht in het christelijk keizerrijk.

In de vroege middeleeuwen treedt zo Karel de Grote op als verdediger van de kerk (*defensor ecclesiae*). De pausen vragen militaire hulp tegen de Saracenen. Nicolaas I (858-867),(8) wijst echter gewelddadige bekering van ketters af. Meer en meer wordt ook de geestelijkheid het recht ontzegd aan de oorlogvoering actief deel te nemen. In de Godsvredeweging,(9) zullen juist de bisschoppen en geestelijken zich ook keren tegen het geweld tussen christenen onderling, en dagen en perioden voorschrijven waarin de wapens moeten rusten. Deze vredesbeweging remt de agressiviteit van ridders af met religieuze sancties. Maar een **bellum Christi** tegen de vijanden van de Kerk kan op pauselijk initiatief heel wel gerechtvaardigd worden. Op het concilie van Clermont (1095) predikt paus Urbanus II de kruistocht: een pauselijke oorlog tot bevrijding van het Heilige Land uit de handen van de ongelovigen. Bernardus van Clairvaux verdedigt het instituut van de monniken-krijgers, de Tempeliers, en gaat uit van de idee, dat de leken-gezagsdragers het zwaard voeren moeten tot bescherming en in opdracht van de kerk.(10) Zo heeft de 'Heilige Oorlog' zijn intrede gedaan. De Christenheid identificeert zichzelf met het Rijk Gods, en handhaaft het eigen bestaan en de eigen rechten namens Hem met het zwaard.

2. De visie op de oorlog in de Middeleeuwse rechtswetenschap (11)

2.1. De beoefenaars van het Romeinse recht, dat in Italië, Spanje en Frankrijk ondanks de barabareninvallen was blijven voortleven, vonden in de wetsteksten van Justinianus de concepten uit de antieke wereld. In de rechtsscholen, sinds begin twaalfde eeuw in Bologna door Irnerius tot aanzien gebracht, commentarieerden zij de Romeinse beginselen ten aanzien van de oorlog. Het recht op zelfverdediging kwam tot uiting in een principe, dat in veel Middeleeuwse

tractaten terugkeert: het is geoorloofd geweld met geweld te keer te gaan (*vim vi repellere licet*).⁽¹²⁾ Daarbij werden dan wel de beperkingen aangebracht, dat de rechter de eerst aangewezen was om een geschil te beslissen; dat de reactie rekening moest houden met de omvang van de toegebrachte schade, en dat overmatige wraak en voortgezet geweld niet geoorloofd waren. Als een oorlog uit zelfverdediging werd gevoerd, moest het *jus gentium* in acht worden genomen. Maar hoe moest dat worden geïnterpreteerd sinds er niet één Romeins Rijk was, maar groeiende nationale staten (Engeland, Frankrijk, Napels bijvoorbeeld)? Hoe is de verhouding tussen de (Duitse) keizer en de vorsten? Mogen de koningen buiten de keizer om oorlog voeren? Zijn de militaire activiteiten van een *seigneur* een privé-krijg (*guerra*) of een rechtvaardige oorlog ten bate van het gemenebest? De romanisten stellen dat de vazal verplicht is zijn heer te volgen in de krijg, maar dat trouw aan de koning gaat boven trouw aan de heer. Maar over de verhouding tussen de koningen en de keizer zijn zij aarzelend: wat is het gemenebest, nu de éne christenheid verdeeld raakt in verschillende christelijke staten? Wat is het vaderland eigenlijk? De stadsstaat?, het hertogdom of graafschap, het koninkrijk? Zolang er nog geen nationaal gevoel had ontwikkeld, was die vraag theoretisch niet afdoende te beantwoorden. In elk geval beschouwden zij de verdedigingsoorlog als een geoorloofde krijg, als er wettig gezag is, en de condities en gevolgen van de oorlogvoering binnen de grenzen van de wet blijven, bijvoorbeeld ten aanzien van de status van krijgsgevangenen, en van veroverd landbezit en buit.

2.2. De beoefenaars van het kerkelijk recht ⁽¹³⁾ steunden vanaf c. 1140 op de systematisering van de kanonieke jurisprudentie zoals die in het *Decretum* van de monnik Gratianus was aangebracht. Op basis van teksten van Isidorus van Sevilla en vooral van St. Augustinus komen als leidinggevende gedachten naar voren, dat:

- 1) indien de goede geestelijke gesteldheid aanwezig, niet alle militaire dienst als zodanig immoreel is;
- 2) soldaten de leiding moeten gehoorzamen indien er oorlog wordt gevoerd in geval van nood, op gezag van de publieke autoriteit. De morele dimensie van het oorlogsvraagstuk overheerst hier.

Wat betreft clerici werd het verbod ingescherpt van het Concilie van Toledo (675) om zelf actief aan het krijgsbedrijf deel te nemen, maar wel werd het recht van de kerk erkend om op te roepen tot verdediging van het geloof en de wereldlijke machten ertoe te brengen het zwaard te voeren ten bate van de bescherming van de kerk, en de terugverovering van het Heilige Land.⁽¹⁴⁾

Commentatoren op het *Decretum* zoals Huguccio (c. 1180),⁽¹⁵⁾ brengen naar voren dat partijen overeen moeten stemmen over het aanwezig zijn een rechtvaardige zaak, bijvoorbeeld de zelfverdediging op gezag van een wettige vorst

tegen aangedaan geweld door publieke vijanden. Latere commentaren op de kerkelijke wetgeving van de pausen van *Decretum*, vooral dus van Alexander III (1159- 1181), Innocentius III (1198-1216), Gregorius IX (1227-1241) en Bonifatius VIII (1294-1303), komen tot een steeds duidelijker begripsbepaling. Hostentius (ongeveer 1270),(16) ontwierp een typologie van de oorlog, die hem in staat stelde de rechtvaardige oorlogen te scheiden van onrechtvaardige krijgsbedrijven. Als rechtvaardig beschouwt hij de oorlog van gelovigen tegen ongelovigen, ondernomen op gezag van de paus als hoofd van de christheid; de oorlog op gezag van de (kerkelijke) rechter, omwille van handhaving van de orde; de oorlog omwille van onrecht aangedaan aan bondgenoten, en de oorlog tot zelfverdediging ondernomen vanwege de publieke autoriteit. Onrechtvaardig acht hij een oorlog op privé-gezag, of het zich met oorlogsgeweld verzetten tegen een rechtvaardige oorlog van de zijde van de tegenstander.

Laurentius Hispanus (c. 1210),(17) hanteert vijf beoordelingscriteria: de handelende persoon mag geen clericus zijn; de zaak zelf moet betrekking hebben op terughalen van gestolen goederen of verdediging van het vaderland; een ander middel is niet mogelijk, zodat de oorlog noodzakelijk wordt; deze moet uitgaan van het publieke gezag; de juiste geestelijke gesteldheid is die welke streeft naar rechtsherstel, niet naar het toedienen van straf. In deze lijn werken ook later auteurs verder. Typologie en beoordelingscriteria stellen hen in staat oorlogen te klassificeren en op hun morele gehalte te beoordelen. De nadruk op de ethische zuiverheid van de motieven en van het daardoor geïnspireerde handelen, en op de morele schuld van de tegenstander die zich verzet, zijn minstens zo belangrijk als de vragen naar de aard van het gezag dat de oorlog kan verklaren. De rechtvaardige zaak wordt als het ware het brandpunt van de theorie: de morele doeleinden die worden nagestreefd zoals de verdediging en verheffing van de goede mensen, de beteugeling van de slechten en het bewerken van vrede voor allen, rechtvaardige oorlog is een middel tot vrede: het hoge morele doel is erkend als drijfveer van de actie, en zodoende aanzienlijk hoger geschat dan slechts als legitimerende voorwaarde voor toelaatbaarheid. Deze theologische visie op de rechtvaardige oorlog geeft de vorst de handen vrij om bij het bepalen van de belangen van het Gemenebest gemakkelijk tot oorlog te besluiten, verre buiten de oorspronkelijke Romeins- rechtelijke beperkingen. Het verheven moralisme leent zijn kracht aan het gewelddadige doorzetten van het eigen belang onder het mom van het algemene welzijn dat aldus wordt gediend.

3. De theologie van de rechtvaardige oorlog

De middeleeuwse theologen, met Thomas van Aquino (18) als de meest systematische bewerker van de nieuw ontdekte Aristotelische filosofie binnen het traditionale Augustijnse denken, komen tot een samenhangende theorie en theologie van het maatschappelijk handelen. Aristoteles' ideeën over de natuurlijke fundering van het publieke gezag, over de doelgerichtheid van de samenleving en de superioriteit van het algemene belang boven het individuele, geven een specifiek kader tot beoordeling van het oorlogsvraagstuk, en het daarmee verbonden doden van tegenstanders. Aan de vorst is de zorg voor het algemeen welzijn toevertrouwd; het goede leven van de gemeenschap vraagt om handhaving van de vrede, desnoods met oorlogsgeweld. De vrede is echter ook een goddelijk goed, en de verdediging daarvan dus een goddelijke zaak, naar Aegidius Romanus.(19) De natuurlijke orde van het Aristotelische denken, waarin ook voor de oorlog een maatschappelijk verantwoorde plaats is, krijgt aldus een goddelijke sanctie, waarin uit naam van God aan alle morele bezwaren tegen geweldpleging een eind wordt gemaakt. F.H. Russell zegt daarover terecht: "This divinisation of the teleology of the just war is the most extreme justification of warfare".(20) Elke nationale christelijke staat zal zich op dit theologisch beginsel kunnen beroepen, en aldus zijn oorlogen rechtvaardigen: de goddelijke en de nationale orde vallen gemakkelijk samen. De rechtvaardige oorlog, die beantwoordt aan drie alomvattende beoordelingscriteria:

1) het gezag van de wettige vorst heeft hem bevolen; 2) omwille van een rechtvaardige zaak; 3) met de bedoeling om het goede te bevorderen, is aldus een natuurlijk instrument van de christelijke politiek geworden.

De meest rechtvaardige oorlog is die welke op last van de kerk wordt ondernomen tegen die vijanden welke het pauselijk gezag verachten, en misdaden tegen de christenen begaan. Een "bekeringsoorlog" wordt echter afgewezen, en ook de kruistochten als 'heilige oorlog' worden argwanend bekeken voor zover ze afwijken van een gewapende pelgrimstocht.

Voorts is de theorie van de rechtvaardige oorlog bruikbaar voor de nationale monarchieën en zelfs voor de stadstaten. Dat brengt een aantal auteurs (21) ertoe vooral de superieure rol van de keizer, of in specifieke gevallen die van de paus te onderstrepen: zij zijn de uiteindelijke oordelaars over de naties. Maar als zij zelf conflict-partij zijn, is er geen uitweg meer. En een koning of vorst die geen hogere heer meer boven zich erkent, kan de theorie op zijn eigen kleine oorlog toepassen. De legisten,(22) van de late Middeleeuwen erkennen inderdaad, dat de nationale vorsten het geweldmonopolie hebben: enerzijds bedwingen zij aldus alle kleinere heren in hun territorium, anderzijds grenzen zij het in hoogte af van andere vergelijkbare staatkundige formaties. De koning mag en moet zijn rijk en de rechtssituatie daarvan verdedigen, desnoods

tegen kerkelijke aanspraken in, zoals blijkt in het conflict tussen koning Philips de Schone van Frankrijk en paus Bonifatius VIII. Geen enkele politieke theorie van een alomvattende monarchie of imperium heeft de controle over de staten en hun onderling gedrag kunnen bewerkstelligen. De privé-oorlogen zijn weliswaar uitgebannen, maar de staten waarvan de vorst zich zelfs als 'God op aarde' (23), beschouwen kan, vinden in de theorie en de theologie van de rechtvaardige oorlog een ideologisch wapen, dat eerder agressie legitimeert dan matigt.

4. Slotbeschouwing

Terugblikkend op deze ontwikkelingen, kan men zich de vraag stellen, of het in de theorie van de rechtvaardige oorlog gaat om een morele of religieuze doctrine die normen voor het handelen aanreikt, of om een stelsel van juridische en wettelijke criteria die gehanteerd kunnen worden bij de beoordeling van een concrete oorlogssituatie. Het lijkt er veel op, dat beide elementen met elkaar verstrengeld zijn. Zeker is sprake van een morele rechtvaardiging van het toepassen van oorlogsgeweld en het doden van tegenstanders in het geval van een schuldige tegenpartij: maar welk onafhankelijk gezag stelt die schuld vast, en wie beoordeelt de mate van schuld aan de zijde van hen die zich op zelfverdediging beroepen? Er is geen internationale rechtsprocedure, geen supra-nationaal tot oordelen bevoegd gezag. De vorsten oordelen in eigen zaak, en heel gemakkelijk zal elk van beide, aanvallende en/of verdedigende partij, menen dat zijn zaak rechtvaardig is. Gericht op het voorkomen van onrechtvaardig geweld, blijkt de theorie veeleer tot rechtvaardiging van geweld bij te dragen in een post-factum beoordeling ten eigen bate. De nationale staten zullen in de propaganda-psychologie rond de oorlogvoering God en de rechtvaardigheid gaarne en gemakkelijk aan hun zijde praten. De goeden mogen de kwaden straffen, in Gods naam, zegt de theorie. Maar de wereldordening van de feodaliteit en de beginnende nationale staten was er niet een van "het rijk van het goede" tegenover "het rijk van het kwade", in volstrekt heldere onderscheiding. De monopolisering van de publieke rechtvaardigheid door elke staat op zich leidt makkelijk tot een vals bewustzijn van morele superioriteit, zo niet van een volk of ras of godsdienst als zodanig, dan toch van de sterkste partij of van de zwakste partij in een gewapend conflict. De Rotterdamse humanist Desiderius Erasmus (1469-1536) blijft dan ook uiterst wantrouwend tegenover elke vorm van oorlogvoering en rechtvaardiging daarvan, die niet met een zuivere bedoeling en een zuiver christen-hart wordt gevoerd. Zelfs een verdedigingsoorlog van het bedreigde Europa tegen de Turken kan slechts gerechtvaardigd worden geacht als die gevoerd zou worden onder de morele veronderstellin-

gen van de evangelische volmaaktheid. En wie kan daaraan voldoen, of hij nu keizer, koning, vorst, kardinaal, bisschop of eenvoudig huursoldaat en landsknecht is?

NOTEN

- 1) *Boek Josue over de verovering van het land van Kanaän; boek der Rechteren, hoofdstuk 6-8 over Gedeon; Boeken 1 en 2 Makkabeeën.*
- 2) *Matth. 5, Rom. 12, 19; Hebr. 10, 30.*
- 3) *De Republica 3, cap. 23, 35; De officiis 1, cap. 4, 8, 11, 12, 13.* Teksten in Engelse vertaling in Arthur F. Holmes, ed., *War and Christian Ethics*, Grand Rapids 1975, pp. 24-31. Zie artikel van L. de Blois in deze bundel.
- 4) *Ethica Nicomacheia X 7, 1177 b 4* (vergelijk *Politica 1333 b 38-1334 a 2*); *Politica I 1253 a 37; 1256 b 23-6.* Zie artikel L. de Blois in deze bundel.
- 5) Ambrosius, *Expositio in Lc. X*, 53 (ad Rc. 22, 36, 38). Migne PL 15, 1817. - *Brief aan keizer Theodosius (379-375)*, Ep. 51, Migne PL 16, 1160-1164. - *De obitu Theodosii oratio*, *ibid.*, 1396-1397. - F.H. Dudden, *The life and times of St. Ambrose, I.* Oxford 1935, pp. 381-392.
- 6) De belangrijkste teksten zijn: *Contra Faustum XXII*, 74-8; EP. 138; *De Civitate Dei* 15, 4; 19, 7, 12-15; Ep. 189; *Sermo* 302; *Quaestiones in Hepta-teuchium IV*, 44; VI, 10; Ep. 229. (In chronologische volgorde). Vertalingen ten dele bij Holmes, o.c. pp. 61-83. Aurelius Augustinus, *De stad van God*, vertaald in ingeleid door Gerard Wijdeveld, Baarn 1983.
- 7) *Rom. 13, i*: Non est enim potestas, nisi a Deo.
- 8) *Responsa ad Consulta Bulgarorum*, 41 en 102. *M.G.H. Epistolae, VI*, ed. E. Perels, Berlijn 1925, p. 582 v, 599. *Epist. 139*; *ibid.* p. 659.
- 9) Zie bijdrage van D. Janssen in deze bundel; eveneens voor wat betreft de kruistochten.
- 10) Brief 256, Migne PL 182, 463-465; vertaling in Holmes, o.c., pp. 88-91. - *De laude novae militiae ad milites templi liber*, Migne PL 182, 922-940. - W.W. Williams, *Saint Bernard of Clairvaux*, Manchester 1935, pp. 268-281.
- 11) Voor het nu volgende zie F.H. Russell, *The just war in the Middle Ages*, Cambridge 1975, ch. 2, pp. 40-212.
- 12) Dig. 9.2.45.4. Russell, o.c., p.41, noot 3; p. 56, n. 1.
- 13) Russell, o.c., pp. 86-212. - J. Barnes, *The Just War*, in: *Cambridge History of late medieval philosophy*, Cambridge, 1982, pp. 771-784.
- 14) *Decretum, causa XXIII*; vgl. c. 7 en 9. Russell, o.c., pp. 55- 85.
- 15) *Summa*, bij C. 23 q.2. Overgeleverd in hs. Parijs, B.N. Lat. 15397. Russell, o.c., p. 89, n. 7.
- 16) *Lectura in Decretales Innocentii IV*, Venetië 1581. - Russell, o.c., p. 129, noot 6.
- 17) *Apparatus*, bij C. 23, q. 2. Overgeleverd in hs. Parijs, B.N. Lat. 3903. Russell, o.c., p. 128, n. 3.
- 18) Vooral in de *Summa Theologiae, IIa-IIae*, q. 40, artikel 1-3. Engelse vertaling in Holmes, o.c., pp. 106-112; Russell, o.c., pp. 258-291.

- 19) *De regimine principum*, III, III, 23, ed. Rome 1607, (herdruk Aalen 1967), p. 623 v. - Russell, *o.c.*, p. 266, n. 37.
- 20) *o.c.*, p. 266.
- 21) Bij voorbeeld de eerder genoemde Hostiensis, en Daute Alighieri, *De Monarchia* (c. 1313), ed. G. Vinay, Firenze 1950.
- 22) Russell, *o.c.*, p. 302; M. Keen, *The laws of War in the late Middle Ages*, Londen 1965, pp. 218-238.
- 23) A.G. Weiler, *Deus in Terris. Middeleeuwse wortels van de totalitaire ideologie*, Hilversum 1965 (inaugurele rede KU-Nijmegen).
- 24) Des. Erasmus, *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo, obiter enarratus Psalmus XXVIII*, ed. A.G. Weiler, *Opera Omnia Erasmi*, V-3, Amsterdam 1986, pp. 1-82. R. Regout, *Erasmus en de theorie van den rechtvaardigen oorlog*, in: *Voordrachten gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus op 10 en 11 juli 1936 te Rotterdam*, Den Haag 1936. Eveneens in *Bijdragen voor Nederlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7e reeks, 7 (1936) pp. 155-171. - L.E. Halkin, *Erasme, la guerre et la paix*, in: *Krieg und Frieden im Horizont des Renaissancehumanismus*, Weinheim 1986, pp. 13-14.

Rechtvaardiging van de oorlog van de oudheid tot in de twintigste eeuw is het thema van dit cahier.

Hetzelfde thema gold voor de diachrone cursus voor geschiedenis-studenten aan de Katholieke Universiteit, waaraan de auteurs van deze bundel als docent hun medewerking verleenden.

Zowel voor het onderwijs als voor al diegenen die beroepshalve of anderszins zich met oorlog of vrede bezighouden is een nadere reflectie op de problematiek van de rechtvaardiging van de oorlog een zowel interessante als belangrijke bezigheid.

Rechtvaardiging van oorlogsgeweld blijkt in een immer gevoelde behoefte te voorzien. Kennelijk is de oorlog niet zo vanzelfsprekend. Ook zij die de oorlog beginnen, ervaren dat minstens een zekere argumentatie gegeven moet worden voor het op grote schaal doden en verminken van medemensen. Een rechtvaardiging overigens, die niet -en soms ook in het geheel niet- identiek is aan de werkelijke redenen en oorzaken.

Rechtvaardiging van de oorlog, het verheffen van een kwaad tot een relatief goed, is niet alleen een historisch gebeuren, het gebeurt nog dagelijks evenzeer als de legitimatie van oorlogsvoorbereiding en bewapening aan de orde van de dag is.